

DE FILOSOFIE VAN HET VERSCHIL ALS MISSIE. OVER MICHEL DE CERTEAU, DE VREEMDELING

Marc De Kesel

Och dat my Godt die gratie gaf te moghen gaen in Indien
en daer nemen cleyn Indiaentiens
om die t'onderrechten in 't ghelooft.
Daniël à Virgine Maria¹

In principe is hij juist dat wat hij in feite niet is.
Michel de Certeau

God als Vreemde

De titel van Michel de Certeaus alsnog enige in het Nederlands vertaalde boek, *De vreemdeling*, laat zich makkelijk op de auteur zelf toepassen.² De plaats die deze Franse mystiekhistoricus in het intellectuele landschap van de late twintigste eeuw bekleedt, kun je gerust die van een vreemdeling noemen. Als jezuïet, gespecialiseerd in de geschiedenis van zijn orde en meer bepaald van de mystieke lijn daarin, is Michel de Certeau (1925-1984) tegelijk auteur van een sociale theorie van onze moderne “alledaagsheid”. Zijn *L'invention du quotidien* (1980; in 1984 vertaald in het Engels als *The practice of Everyday Life*) maakt tot op vandaag een belangrijk referentiekader uit voor heel wat socioculturele studies in dit veld. Als eminent kenner van de mystieke traditie heeft hij tegelijk affiniteit met de scherpste godsdienstkritische discoursen van zijn tijd. Als gelovig christen, zijn hele leven trouw aan de katholieke kerk – én aan de jezuïetenorde die van het propageren van die trouw haar *core mission* heeft gemaakt – koestert hij niettemin warme sympathie voor de hele waaier aan contestatiebewegingen van zijn tijd. Hij is zelfs een van de zeldzame intellectuelen die, wanneer de revolutionaire geest in mei 1968 helemaal uit de fles gaat en Frankrijk voor maanden lamlegt, nog datzelfde jaar een boek publiceert met zijn analyses en reflecties dienaangaande (*La prise de parole*, in het Engels vertaald als *The Capture of Speech*, 1998).

Een vreemdeling. Ook de lezer van *La prise de parole* moet zoiets over Certeau gedacht hebben wanneer hij een jaar later een exemplaar van *L'étranger* van hem koopt. *De vreemdeling* is een essaybundel waarin Certeau uitsluitend teksten heeft opgenomen die hij als christelijke theoloog heeft geschreven en

eerder al, in hun oorspronkelijke versie, had gepubliceerd in twee toonaangevende Franse jezuïetentijdschriften, waarvan hij redactielid was: *Christus* (opgericht in 1954) en *Études* (waarvan het eerste nummer al in 1856 verscheen).

Dat de auteur zich er aan een “theologie van de revolutionaire geschiedenis” waagt, is slechts één van de linken die met het vorige, volstrekt ontheologisch getoonzette boek, *La prise de parole*, te ontwaren is. De link tussen revolutie en christendom is voor Certeau zonder meer essentieel. In zijn ogen is het christendom wezenlijk revolutionair, althans in de formele zin van het woord: de essentie ervan bestaat erin dat het nooit in de eigen identiteit gesetteld blijft, maar het aan zichzelf verplicht is om de eigen identiteit steeds weer opnieuw op het spel te zetten.

Vandaar de titel. “De vreemdeling” is de naam voor die essentie of, wat op hetzelfde neerkomt, de naam voor de godheid waar het in het christendom om te doen is. God is “de vreemdeling”, diegene die vreemd is aan het eigene, en die het eigene daarom per definitie met het risico van ‘onteigening’ confronteert. De *core mission* van het christendom bestaat erin dit risico op te zoeken en te koesteren. Het komt erop aan om zich door die essentie – door de per definitie vreemde God dus – telkens opnieuw uit het eigen huis te laten jagen en om, zoals eertijds Abraham, ergens naar op weg te gaan zonder de precieze zekerheid te hebben waarheen.

Het eigene van het christendom is ‘de vreemdeling’, de God die radicaal anders is, de God die het verschil maakt, en wel zo radicaal dat dit verschil elke identiteit steeds weer op haar grondvesten doet wankelen, steeds van zichzelf vandaan jaagt, steeds weer noopt om de revolutie waarin ze gefundeerd is, revolutionair nog eens over te doen. Ontrouw te zijn aan de trouw waartoe elke gesettelde identiteit verleidt en vervolgens aan die ontrouw trouw blijven: dit is volgens Certeau de eigenheid van de gemeenschap en de cultuur van hen die zich tot de christelijke God bekennen.

Let wel: die steeds weer doorbroken identiteit is hun eigenheid en maakt het christendom tot wat het is. Dit is wat christenen met elkaar delen. Dat hun eigenheid haar grond vindt in wat deze onteigent en ontwortelt: dit bindt hen tot een gemeenschap. Dit maakt hen één. ‘Eenheid in verschil’ (‘union dans la différence’): de ondertitel van het boek moet in zijn volle radicaliteit begrepen worden.

Ziehier de kern én de spanning die het hele boek beheersen. Wanneer de cultuur van de jaren zestig zich afzet tegen het traditionele christendom, wanneer ze in dat laatste het tegendeel van de eigen identiteit ziet, dan is het aan de gelovigen om te beseffen dat in die contestatie – in die crisis, in dit ‘verschil’ – niet zozeer een breuk met het christendom schuilt als wel de essentie ervan. Voor Certeau zou het christendom zich in de revolutionaire jaren ’60 daarom juist thuis moeten weten. Ontheemd in de eigen tijd als het christendom zich dan voelt, wordt het in zijn ogen precies de kans geboden om opnieuw aansluiting te vinden bij zijn ware kern. In een aantal teksten verwijst Certeau naar het Tweede

Vaticaan's Concilie dat in die jaren nog vers in het geheugen ligt. Voor hem is het duidelijk: dit concilie moet breken met het verleden, en precies in die breuk opnieuw zijn ware grond – zijn *rupture instauratrice* – onderkennen.

De missionaris en/als de vreemde

Wanneer Certeau de christelijke God als ‘de vreemdeling’ neerzet, is daar *op zich* weinig eigenaardigs aan. Het christendom staat nu eenmaal ten volle in de monotheïstische traditie, en daar is God per definitie de ‘Andere’, de God van het ‘Verschil’, een God die op geen enkele manier gelijke maat heeft met wat dan ook rondom ons. Die God situeert zich in een radicaal ‘buiten’, al was het maar omdat Hij vandaaruit alles uit het niets heeft geschapen. Dat God niet is wat de mens denkt dat Hij is, dat Hij anders is dan de ‘afgod’ die de mens van Hem maakt, dat Hij zich niet door offers en vrome vleierij laat paaien: het is het ‘basso continuo’ dat door alle Bijbelse teksten heen klinkt. Het enige dat het christendom daaraan toevoegt, is dat die ‘andersheid’ zich incarneert, dat ze hier en nu rondloopt – in de gedaante van ‘de vreemdeling’ bijvoorbeeld. Wanneer vandaag sommige kerken hun deuren openzetten voor vluchtelingen, is het omdat ze in die ‘vreemdelingen’ hun geïncarneerde God herkennen.

Achter Certeaus definitie van God als ‘Andere’ of ‘verschil’ schuilt echter niet alleen een monotheïstische en christelijke traditie. Certeau schrijft zich hiermee ook in in de heersende filosofische stroming van zijn tijd, een stroming die onder meer bekend staat als *la pensée de la différence*, “het denken van het verschil”.³ Meer nog, Certeau wil op zijn beurt dit “denken van het verschil” inschrijven in het christelijke denken. Op die manier wil hij het christendom vertaalbaar maken in de zich van het christendom losrukkende, ‘revolutionaire’ discoursen die in de jaren zestig de toon aangeven. In een tijd die getekend is door ‘verschil’, is het een religie als het christendom bij uitstek gegeven om mede dat ‘verschil te maken’, aldus Certeau. Alleen moet die religie zich bewuster dan voorheen laten infecteren, zowel door het ‘verschil’ dat in haar eigen boodschap schuilt als door het verschil dat ze als traditionele, gevestigde religie ervaart met de gesecculariseerde wereld om zich heen. Het christendom is gebouwd op een ontmoeting met God als geheel Andere. Daarom is die religie het aan zichzelf verplicht steeds weer de eigen identiteit op het spel te zetten. Het is Certeau menens als hij schrijft:

We kennen God niet als het geloof niet het absolute risico met zich meebrengt dat alle zekerheden op losse schroeven zet, en als de reden om te leven en handelen niet bij de wortel geraakt worden door het geloof.⁴

Dit alles maakt Certeaus *De vreemdeling* er alleen maar interessanter op. Maar

ook problematischer. Het ‘denken van het verschil’ is immers niet meteen christelijk van signatuur. Het is diep geworteld in de antimetafysische filosofie van *na* Hegel die sterk beïnvloed is door de ‘hamerende’ kritiek van Nietzsche en waarin het heersende identiteitsdenken wordt ontmaskerd als een vorm van machtsdenken. In die zin is dit denken verre van mild voor christelijke vormen van filosofie. En precies dit hyperkritische ‘denken van het verschil’ zet Certeau in om het christelijke narratief van een nieuwe conceptuele grammatica te voorzien. De vraag is dus in hoeverre hij hier zelf nog het ‘verschil’ tussen christendom en ‘het denken van het verschil’ respecteert. Een filosofische of cultuurkritische studie van zijn oeuvre zal onmogelijk om die vraag heen kunnen.

Met het oog op dat doel dient uiteraard Certeaus gehele oeuvre betrokken te worden, maar bij wijze van voorbeeld belicht ik hier één topic uit *De vreemdeling* waarin die vraag zich erg pregnant opdringt. Zo presenteert hoofdstuk 4 een aantal van zijn reflecties op missie en missionaris – fenomeen en ideaal die in de jaren zestig nog sterk leefden in christelijke middens. Met dat ideaal voor ogen was de jonge Certeau trouwens ooit ingetreden in de orde van de jezuïeten.⁵

Voor Certeau, zo bleek al, is het christendom de religie van de ontmoeting met God. Van een ontmoeting in de volle zin van het woord kan volgens hem pas sprake zijn als de andere in zijn andersheid, in zijn verschil wordt erkend. En dat is per definitie nooit zonder risico, zoals het citaat van daarnet aangaf. ‘De ander ontmoeten’ is per definitie de eigen identiteit op het spel zetten.

Dit geldt dus in nog sterkere mate wanneer de ander die je ontmoet God is. God is de Vreemde bij uitstek, diegene die buiten het plaatje van je gesetelde identiteit blijft vallen en waardoor je – als je voor Hem openstaat – jouw identiteit laat ontwrichten. Hij is de Afwezige die je, precies in die hoedanigheid, een merkbare aanwezigheid gunt. Een zoektocht naar God of een ontmoeting met Hem rukt je weg uit het comfort van je aanwezigheid bij jezelf. Hij jaagt je per definitie het eigen huis uit. *Xeniteia* is de antieke term voor het soort conditie waarin de christen zich daardoor bevindt en die zijn Bijbels ankerpunt vindt in de roeping van Abraham.⁶

In dit perspectief valt te begrijpen waarom Certeau in een missionaris de christen *par excellence* herkent. Die zoekt God waar Hij thuishoort, dit wil zeggen ‘buitenshuis’, in ‘den vreemde’, in een land waar alles vreemd en anders is. Voor de missionaris is God bij uitstek de Vreemdeling. Zoals God dat uiteraard ook is voor de mensen in dat vreemde land. Die is hen in een nog veel extremere mate ongekend dan Hij dat bij ons in het Westen kan zijn. Zo vreemd is God voor die ‘vreemden’ dat zij niet eens weet hebben van die ‘Vreemdeling’, die Afwezige, die God is. Als de missionaris aan hen iets te leren heeft, is het derhalve niets anders dan hetgeen *hij* van *hen* moet leren: dat God de Vreemde is. Certeau schrijft:

Hun bekering is de zijne, hoewel die twee heel verschillend zijn, gaan ze gelijk op; ze zetten de reizen uit die de mensen zover brengen dat ze elkaar als zonen van dezelfde Vader herkennen. De dialoog, moment van beproeving, oproep tot

bekering, is de plek van de openbaring: we ontdekken God in de ontmoeting die hier ontstaat.⁷

Het werk van de christelijke missionaris is de lange en moeizame poging om tot een waarachtige ontmoeting te komen met de ander, de vreemde. Uit voorgaande werd duidelijk dat hij daar pas in zal slagen wanneer hij erachter komt hoe die vreemde in hemzelf (in de missionaris) de eigen ‘vreemde’ blootlegt. Het is *die* vreemdheid die hij moet inzetten opdat ook de vreemde in hem (in de missionaris) de *eigen* vreemdheid ontdekt: een vreemdheid die tenslotte noch van de vreemde noch van de missionaris is en daarom, aldus Certeau, de naam ‘God’ draagt.

Het heeft iets paradoxaals: te midden van de vreemden moet de missionaris de Vreemde brengen van wie die vreemden niet weten dat het hún Vreemde is. En die paradox geldt niet enkel voor de missionaris. In de situatie waarin de missionaris verkeert, verkeert ook de gehele organisatie waarvan hij lid is:

Daarmee ervaart hij in zijn leven de situatie waarin de Kerk zich effectief bevindt in deze wereld: in essentie katholiek, maar toch gelokaliseerd in bepaalde streken, onderdeel van bepaalde culturen. In principe is hij juist dat wat hij in feite niet is. De apostel [...] doet mee aan de smartelijke geboorte van het katholicisme.⁸

‘De geboorte van het katholicisme’: het aan het licht komen van datgene wat – zoals het Griekse ‘*kat’holos*’ aangeeft – universeel is en het universum maakt tot wat het is, met name de Andersheid, het Verschil waarop alles wat zich aan zichzelf gelijk acht (lees: elke identiteit) teruggaat. De Kerk moet dat Verschil, die Ander, wereldwijd uitdragen: slechts in dit Verschil – in deze Ander – is alles een, en zijn allen een.

Het is een subtiele, maar tegelijk vërreikende stelling. Dat ze kritiek oproept, hoeft niet te verbazen. Is de missionaris ook op die manier immers niet de pretentieuze witte man die een vreemde cultuur zijn westerse, al te westerse waarheid wil opdringen? Verplicht de missionaris de vreemde niet evenzeer in hem als missionaris de Vreemde – en dus de ware God, de Waarheid – te zien, een Waarheid die, hoe je het ook draait of keert, christelijk is en haar origine in het Westen heeft?

Certeau is er de man niet naar om dit soort vragen weg te wuiven. Daarvoor is hij zich te bewust, zoals hij schijft, van de “instabiliteit en ontwrichting, waar de komst van de missionaris [in een vreemde cultuur] deels voor verantwoordelijk is”.⁹ Op de pagina waaruit dit citaat geplukt is, geeft Certeau zelfs een behoorlijk scherpe analyse van die “ontwrichting”. Immers, de vreemde ziet ook in de missionaris een vreemde, maar het effect is niet meteen dat hij dan ook de God ziet die Certeaus christendom op het oog heeft. De vreemde zal ofwel willen worden als blanke vreemde, zal zich dus inschakelen in de koloniale logica en hem als identificatiemodel en meester erkennen. Of hij zal dat juist niet doen. Dan

ontdekt de vreemde, dankzij de ontmoeting met de blanke ander, de vreemde die hijzelf is, wordt hij zich bewust van zijn eigenheid en gaat hij zich daarom tegen de blanke ander – en dus tegen zijn kolonisatie – verzetten. De context van het laatste aangehaalde citaat geeft die dubbele optie helder weer:

Want door instabiliteit en ontwrichting, waar de komst van de missionaris deels voor verantwoordelijk is, zijn zij [de inlandse bevolking in de missieposten] zelf geneigd om zich in de richting van de vreemde rijkdommen te haasten en er profijt uit te trekken, of ze verschansen zich juist op hun eigen goed dat door deze mobilisatie al anders wordt. Het kan zomaar gebeuren dat zij hun traditie ontvluchten alsof het een last uit het verleden is of dat zij de moderne kennis afwijzen als een bedreiging, en dan identificeren ze zich dus ofwel met het heden van anderen of met hun eigen verleden.¹⁰

De ontmoeting met de ‘andere’ heeft voor de ‘vreemden’ tot wie de missionaris zich richt een effect dat inderdaad hun identiteit op het spel zet, maar zoals Certeau hier zelf aangeeft, zijn ze niet in staat die identiteit te laten aantasten op een manier zoals de missionaris dat beoogt. Maar de vraag dringt zich op of Certeau de consequenties van zijn stelling voldoende doordenkt. Die ontmoeting met de missionaris ontwricht de identiteit van de ‘vreemden’ immers dermate dat ze er niet eens meer een hebben, dat ze met andere woorden eerst een nieuwe moeten opbouwen: ofwel de identiteit van een aan het Westen en zijn moderniteit aangepaste burger, ofwel de identiteit van wie zich daar juist tegen verzet en een eigen niet-westerse (en dus ook niet-christelijke) ‘inheemse’ identiteit claimt. Jawel, ook die laatste moet hij zich verwerven, zo ingrijpend en ‘ontwrichtend’ was de impact van de ‘ontmoeting’ met de westerling. Pas als de ‘inlander’ een nieuwe identiteit heeft verworven, kan hij in staat zijn tot die subtiele vorm van ‘op het spel zetten van de eigen identiteit’ waartoe de missionaris hem wil uitnodigen en die de weg zal openen naar lidmaatschap van het universeel, ‘katholiek’ ‘werelddorp’.

Ook al geeft Certeau het zelf aan op de pagina waaruit hierboven geciteerd werd, hij gaat hier niet nader op in. Hij denkt het ontwrichtende dat de ontmoeting met de ander behelst enkel door voor wat de missionaris betreft. De impact van die laatste op de ‘inlander’ laat hij op zijn zachtst gezegd onderbelicht. Dat de ‘ontmoeting’ met de missionaris de ‘inlander’ zo radicaal ontwricht dat die tot een nieuwe identiteit wordt gedwongen (inclusief het lange, moeilijke want inherent complexe identificatieproces dat zoiets impliceert) blijft buiten Certeaus blikveld.

Tegen de objectie die hij zelf heeft opgeworpen, verweert Certeau zich enkel door nog eens te herhalen dat de missionaris niet aan missie doet uit hoofde van een of andere superioriteit, zeker niet van een superieure kennis, en al helemaal niet van zijn kennis van God. God is juist diegene die hij niet kent en naar wie hij op zoek is. En hij doet dat daar waar die God ook voor hen die ‘in den vreemde’

leven afwezig lijkt. Heeft de missionaris, anders dan zij, dan wél greep op die Afwezige? Precies niet, aldus Certeau. Daarom gaat hij juist ‘in den vreemde’ naar de Vreemde op zoek.

We weten inmiddels dat die Vreemde niet aan de locus van ‘den vreemde’ gebonden is. Hij is tegelijk de *eigen* Vreemde, de Vreemde die ook in het thuisland van de missionaris vreemd is. In dat thuisland is het christendom in crisis, zowel omdat het geloof in God tanende is als omdat zij die in God geloven, in dat geloof als in een vergrendelde identiteit opgesloten blijven. Terwijl God de Andere is. De missionaris zoekt dus bij de ‘heidenen’ (Certeau schuwt het woord niet¹¹) *zijn* God, de God van het christendom. En die kan hij bij de “heidenen” des te beter leren kennen omdat die God voor hen op een andere, veel radicalere manier vreemd is. Reden waarom de missionaris de nederigheid zelve moet zijn, zo laat Certeau niet na te herhalen: hij mag zich onder geen beding voor de kar van de kolonisatie laten spannen. Als de missionaris in den vreemde aan missie doet, is het – zoals we hierboven al lazen – vooral om zichzelf te bekeren, om bij zichzelf de Vreemde te vinden, besluit Certeau.

De missionaris vindt bij ‘de vreemdeling’ ‘de vreemdeling’ die hij zelf is. Pas deze zelfbekering maakt het de missionaris mogelijk de andere met diens eigen andersheid voeling te doen krijgen. In deze gedeelde andersheid zijn ze elkaars gelijken. Alleen daarin zijn ze één. Eenheid in verschil. Eenheid in de Vreemdeling. Dit is, zoals gezegd, voor Certeau ‘katholicisme’. Wat ons als mensen met zijn allen *holos, uni-*, één en gelijk maakt, is het feit dat niemand van ons gelijk is aan zichzelf, maar dat we allen getekend zijn door een verschil, een vreemdheid die niet toe te eigenen is. Een onherleidbaar verschil met onszelf, een radicale andersheid maakt ons tot wie we zijn en maakt ons gelijk aan elkaar. Pas op basis van dit verschil, die andersheid, vormen we gemeenschap – een universele, mondiale gemeenschap.

Eenheid in verschil

Er schuilt in Certeaus denken een interessante kritiek op het denken dat schuilgaat achter de heersende ‘tolerantie’-gedachte die we in onze multiculturele samenleving graag inzetten. Als we zijn denken ernstig nemen, valt een mondiale samenleving niet zozeer te verwachten van een verzameling autonome identiteiten die van anderen eisen dat ze hierin worden getolereerd, en die op die basis bereid zijn ook andere, vreemde identiteiten te tolereren. Wat mensen bindt, is niet een eigenheid, maar een tekort – een bres, een opening – een *coupure* zoals Certeau het vaak noemt – die elk van hen ontwaart in het hart van de eigen eigenheid: een vreemdheid die in het binnenste van ieders eigen identiteit die identiteit openhoudt naar anderen toe, dit wil zeggen naar andere, evenzeer door inherente vreemdheid gekenmerkte identiteiten.

Die laatste zinnen geven kort maar raak de stelling van Certeau weer –

een stelling die in de socio-politieke debatten van vandaag best een punt kan maken. Al te vaak bewerkstellingen onze tolerantiepleidoelen ten behoeve van de multiculturele samenleving het effect dat mensen zich in hun identiteiten opsluiten en tegenover elkaar komen te staan. ‘Ontmoeting’, zo leert Certeau, is pas mogelijk als je openstaat voor de ander en daarom de ander ook zelf als een openheid, als een differentie met zichzelf benadert.¹² Wat mensen bindt, is wat hen in staat stelt elkaar te ontmoeten. En wat maakt dat mensen elkaar kunnen ontmoeten, is het feit dat ze niet samenvallen met zichzelf, dat ze bij elkaar kunnen inhaken waar ze elk voor zich niet in de haak zijn, waar ze tekortschieten ten aanzien van zichzelf. Wat mensen bindt, is het verschil dat ze ieder afzonderlijk voor zichzelf zijn, het verschil dat hun identiteit fundeert.

Certeau formuleert het bij momenten met een scherpte die aan actualiteit niets heeft ingeboet. Alleen doet hij dat in een context die voor ons al even vaak pijnlijk problematisch is, met name die van de christelijke missionering. Aan die context kleeft onvermijdelijk die van het kolonialisme. Certeau is zich van die laatstgenoemde context terdege bewust, en wie zijn tekst op de letter volgt, voelt hoe erg hij ermee verveeld zit dat hij het probleem bij momenten enkel slechts even kan bezweren, maar er nooit echt een oplossing kan voor bedenken. Certeau weet de koloniale context nooit echt van zijn nieuwe – door het ‘denken van de differentie’ gevoede – missiologie weg te houden.

Dit laatste zorgt ervoor dat Certeaus analyse voor de hedendaagse lezer aan overtuigingskracht moet inboeten. De wereld ‘één’ laten zijn in ‘verschil’ – Certeaus naam voor het ‘katholieke/universele’ project – heeft de schande van het kolonialisme niet kunnen tegengaan. De vraag is zelfs of dit project het kolonialisme niet vooral heeft gevoed en ondersteund. Erger nog: is het gek te stellen dat onder de vlag van ‘eenheid in verschil’ het kolonialisme vandaag de dag alleen nog maar harder doorgaat?

Als die laatste suggestie hout snijdt, is het ook de vraag of een van het christendom en zijn missiologie ontdaan ‘denken van de differentie’ dit kolonialisme kan tegengaan. Zet het kolonialisme zich niet onverminderd voort? Is het niet ook nu nog, maar dan via listiger wegen dan voorheen, een effect van onze pogingen om van het ‘verschil’ binnen onze eigen identiteit de basis te willen maken om met alle andere door ‘verschil’ gekenmerkte identiteiten een mondiale gemeenschap te vormen? Elke identiteit heeft een tekort, een ‘verschil met zichzelf’. Maar moet men, vooraleer men in staat is zijn identiteit vanuit dit ‘tekort’ of ‘verschil’ te beleven, niet eerst een identiteit hebben opgebouwd die dit aan kan – een identiteit dus als de onze, een formeel westerse identiteit, waarvan de niet-westerse franjes vooral dienen om de westerling toe te laten de mythe hoog te houden dat hij met ‘andere’ culturen in contact komt, dat hij met de andere een echte ‘ontmoeting’ heeft?

Het is echt een vraag: afgrondelijk maar niettemin pijnlijk urgent. De worsteling met die vraag die je op zoveel pagina’s in *De vreemdeling* leest, is een meer dan

welkome referentie om die vraag in alle scherp te gearticuleerd te krijgen.

Noten:

1 Daniël à Virgine Maria, Een corte bewysinge. Van alle de besonderste deughden, gratien, voordeelen en godtvruchtige leeringhen die Godt aen dese H. maghet Maria Magdalena de' Pazzi medeghedeeft heeft tot stichtinghe, en onderwysinghe van alle menschen, Antwerpen, 1669, cap. IV, p. 11 e.v.; geciteerd in: E. van der Vate, 'In Godt'. Een fraseologisch onderzoek naar de orativiteit van Maria Petyt, doctoraatscriptie, ongepubliceerd, p. 73.

2 Michel de Certeau, *De vreemdeling. Eenheid in verschil*, redactie en inleiding door Luce Giard, vertaling Willy Hemelrijk, inleidend essay door Inigo Bocken, Amsterdam, Sjobbolet, 2019. Dit is de vertaling van: Michel de Certeau, *L'étranger ou L'union dans la différence*, nouvelle édition introduite et établie par Luce Giard, Paris, Gallimard, 2005. De eerste editie verscheen in 1969.

3 Met die term wordt een invloedrijke Franse filosofische 'golf' bedoeld uit de jaren 60 tot en met 80, met namen als Michel Foucault, Jacques Derrida, Gilles Deleuze, Jacques Lacan, Roland Barthes en anderen. Voor een overzicht zie: Vincent Descombes, *Le même et l'autre*, Paris, Édition de Minuit, 1979; *Modern French Philosophy*, translated by L. Scott-Fox & J.M. Harding, Cambridge, Cambridge University Press, 1980. Zie ook: Robert Wicks, *Modern French Philosophy. From Existentialism to Postmodernism*, Oxford, One World Publications, 2003, p. 99-299.

4 Certeau, *De vreemdeling*, p. 115.

5 François Dosse, *Michel de Certeau, Le marcheur blessé*, Paris, La Découverte, p. 46. Dosse citeert een brief van Certeau aan een vriend van hem waarin hij hem meedeelt op het punt te staan bij de jezuïeten in te treden. En hij voegt er in één adem aan toe: "Ik geloof dat God me op die manier naar China roept." (Ik vertaal, MDK).

6 "Het ontheemd zijn (xeniteia) is voor de christen het symbool van een fundamentele situatie die al te lezen is in de roeping van Abraham (Hebreeën 11:8: 'de oproep om te vertrekken', 'hij is weggegaan zonder te weten waar hij komen zou') [...] Het vaderland verlaten betekende in de eerste plaats naar het buitenland gaan, maar dan wel om zichzelf achter te laten, in zichzelf de vreemdheid te ontdekken en zich open te stellen voor de Ander." Certeau, *De vreemdeling*, p. 222, noot 18.

7 Certeau, *De vreemdeling*, 108.

8 Certeau, *De vreemdeling*, 115.

9 Certeau, *De vreemdeling*, 116.

10 Certeau, *De vreemdeling*, 116.

11 Zie onder meer Certeau, *De vreemdeling*, 108, 116, 118. Het woord had blijkbaar in die jaren nog niet de negatieve klank die het nu heeft. Dit blijkt uit het boek (inclusief zijn titel) waarnaar Certeaus essay verwijst: J. Dournes, *Dieu aime les païens. Une mission de l'Église sur les plateaux de Viet-Nam*, préface d'Henry de Lubac, s.j., Parijs, 1963; zie onder meer Certeau, *De vreemdeling*, 117.

12 Certeau, *De vreemdeling*, 51-52; 64-66. Die laatste pagina's komen uit het essay 3, "De wet van het conflict", waar Certeau het conflict als een "ontmoeting" denkt, wat voor hem impliceert dat elke ontmoeting structureel conflictueus is: zij veronderstelt de "scheiding" (het "verschil") tussen mensen, en het is pas op die basis dat ze in hun "ontmoeting" tot eenheid – tot een "union dans la différence" – kunnen komen. "Ontmoetingen" is ook de titel van het eerste deel van het boek dat de eerste vijf essays bundelt. Certeau, *De vreemdeling*, 61.